

УДК 343.163:351.742“18/19” DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2018.4.03>

Василь Павлович Горбачов,

кандидат юридичних наук, доцент,
Донецька обласна колегія адвокатів;

<https://orcid.org/0000-0001-8632-8768>,
e-mail: gorvp582@ukr.net

ПРАКТИКА ВЗАЄМОВІДНОСИН ПРОКУРАТУРИ ТА ЖАНДАРМЕРІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто практику взаємовідносин прокуратури та жандармерії під час розслідування політичних злочинів у Російській імперії після судової реформи 1864 року. Обґрунтовано, що такі взаємовідносини не були однозначними – разом із «взаєморозумінням» були наявні також випадки прямих конфліктів. Надалі під час проведення дізнання багато прокурорських чинів стали втрачати свою неупередженість і поступово перетворилися у провідників жандармських цілей.

Ключові слова: прокуратура, жандармерія, політичні злочини, розслідування, дізнання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Одним із показників ефективності правоохоронної діяльності є ступінь реалізації приписів законів. Однак досвід показує, що нерідко практична діяльність правоохоронних органів значно ухиляється від дотримання вимог чинних законів. Показовим прикладом є історія взаємовідносин прокуратури та жандармерії в Російській імперії.

Стан дослідження проблеми

У дорадянський період це питання не мало достатнього висвітлення у зв'язку з тим, що в сучасників не було доступу до численних секретних документів. У радянський і сучасний періоди певну увагу питанням взаємовідносин прокуратури та жандармерії під час розслідування політичних злочинів приділено у працях В. Г. Бессарабова, Ю. М. Горячковської, О. Г. Звягінцева, С. М. Казанцева, К. П. Краковського, Р. В. Савуляка, В. В. Сухоноса, П. Ф. Щербини, О. Н. Ярмиша та інших науковців. Однак недостатньо дослідженими залишаються фактичні взаємовідносини прокуратури та жандармерії, різні їх варіації й тенденції розвитку.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є охарактеризувати взаємовідносини прокуратури та жандармерії під час розслідування політичних злочинів у

Російській імперії після судової реформи 1864 року. Для досягнення цієї мети визначено такі *завдання*:

- розкрити фактичні взаємовідносини прокуратури та жандармерії;
- визначити різні види та форми цих взаємовідносин;
- з'ясувати напрям їх трансформації.

Наукова новизна дослідження

Уперше обґрунтовано різноманітність фактичних взаємовідносин між прокуратурою та жандармерією (від взаєморозуміння до конфліктів) та їх трансформацію в напрямі втрачання багатьма прокурорськими чинами своєї неупередженості.

Виклад основного матеріалу

У результаті проведення судової реформи 1864 року обов'язок переслідування за державні злочини було покладено на прокурорів судових палат. При цьому до проведення попереднього слідства прокурор палати міг доручити провести належне дізнання місцевому прокуророві, його товаришеві або поліції. Жандармерію до проведення дізнання Статут кримінального судочинства (СКС) не допускав. Положення про корпус жандармів від 9 вересня 1867 року (§ 26) на жандармські управління покладало лише «спостережливі» завдання. Однак на практиці жандармерія все ж втручалася в розслідування державних злочинів, доволно проводила арешти, обшуки тощо, що викликало протидію з боку судової влади [1, с. 308–309]. У зв'язку з адміністративним свавіллям у провінції відбувалися неодноразові зіткнення прокуратури з адміністрацією. Це давало підстави говорити про антагонізм між судом і адміністрацією, необхідність зблизити обидві влади та погодити їх діяльність [2, с. 79].

У 1870 році шеф жандармів П. А. Шувалов висловив міністрові юстиції К. І. Палену думку про те, що для підвищення ефективності діяльності прокуратури корисним було б надати їй сприяння з боку жандармерії, яка мала відомості, корисні для розкриття злочинів. Створена у зв'язку з цим спільна комісія двох міністерств підготувала «Правила про порядок дій чинів корпусу жандармів щодо дослідження злочинів», які 19 травня 1871 року були затверджені імператором [3, с. 48]. Однією з офіційних цілей цього закону було сприяння судовій владі з боку жандармів у виявленні злочинних діянь. Однак фактично це було узаконення їх діяльності у кримінальному процесі. Жандармерія отримала повноваження проводити дізнання, а на прокуратуру закон покладав обов'язок нагляду за цією діяльністю.

Кожне відомство в законі від 19 травня 1871 року вбачало свої переваги. Працівники жандармерії вважали, що цей закон давав їм

можливість впливати на судове відомство. У судовому відомстві вважали, що цей закон був «винахідливим способом обрізати крила жандармерії за допомогою долучення до неї прокуратури», тому що до цього жандармерія користувалася повною незалежністю в політичних дізнаннях, а новий закон певною мірою підпорядкував її контролю судового відомства [4, с. 145]. У порівнянні з дореформеним періодом, коли жандармерія не була підпорядкована прокурорському нагляду [5, с. 13], цей закон змінив її юридичні стосунки із прокуратурою.

У роз'ясненнях до закону від 19 травня 1871 року шеф жандармів зазначив, що закон відтепер зв'язує чинів жандармського корпусу із прокуратурою, якій вони допомагають у розкритті злочинних діянь як судова поліція [6, с. 260]. За твердженням сучасників, на підставі дізнання, що проводилося жандармерією під спостереженням прокуратури, відбулося задумане ініціаторами закону зближення цих двох органів, у яких за духом і змістом судових статутів не могло та не повинно було бути нічого спільного [7, с. 607–608]. А. Ф. Коні в 1878 році зауважив, що закони від 19 травня 1871 року і 7 червня 1872 року докорінно змінили порядок розслідування політичних справ, що існував до цього. Для порушення та розслідування цих справ «прокурорський нагляд був з'єднаний тісними узами з чинами корпусу жандармів» [8, с. 332].

Після ухвалення зазначеного закону працівники прокуратури стали брати досить активну особисту участь у проведенні дізнань. За зауваженням А. Ф. Коні, їх юридичні знання та досвід не могли не здійснити «морального тиску» на менш досвідчених і менш освічених чинів жандармського корпусу, які зовсім не були підготовлені до проведення формального дізнання. Результати цього тиску проявилися дуже швидко: за рідкісними винятками «прокурори зробилися дійсними й повновладними хазяями дізнань, а жандармські чини – писарями постанов і протоколів під диктування прокурорів» [8, с. 333]. Повна юридична беспорядність у питаннях дізнання підкорила жандармських чинів прокуратурі. У перші роки чинності зазначеного закону таке підпорядкування було майже загальним правилом, тому відповідальність за характер і результат дізнань покладалася переважно на прокуратуру [7, с. 607–608], а в інструкціях прокурорів деяких судових палат прямо вказувалося, що відповідальність за неповноту дізнання про державний злочин, проведеного чинами окремого корпусу жандармів, лежала на працівникові прокуратури, який спостерігав за проведенням цього дізнання [9, с. 6]. У результаті прокурор, залучений до діяльності, яка в багатьох випадках зовсім не мала судового характеру, став нерідко втрачати під час дізнання за законом від 19 травня 1871 року «своє первісне

значення охоронця закону й безстороннього спостерігача за правильністю дій особи, яка провадить дізнання» [8, с. 333].

Щодо взаємодії між прокуратурою та жандармерією, то шеф жандармів у 1871 році говорив про бажаність, щоб начальники жандармських управлінь «засвоїли собі той істинно вірний погляд на сутність своїх нових відносин до обвинувальної влади, за яким найголовнішою метою спільних їхніх прагнень повинна бути насамперед користь справи, а не та або інша форма їх зносин і взагалі зовнішні переваги того або іншого службового становища, не розмноження паперової переписки, а всіляке спрощення способів зносин з прокурорським наглядом повинно зробитися головним прагненням чинів корпусу жандармів». Шеф жандармів рекомендував начальникам жандармських управлінь та їх помічникам у випадках серйозних подій особисто відвідувати працівників прокуратури, навіть якщо ті були нижче за службовим становищем [6, с. 268–269]. Колишній прокурорський працівник, а пізніше директор департаменту поліції О. О. Лопухін під час призначення О. І. Спиридовича начальником Київського охоронного відділення дав йому «життєву пораду» знайти підтримку у прокуратурі, тому що «одному в житті не прожити» [10, с. 114].

Відомчі циркуляри міністерств внутрішніх справ і юстиції закликали прокуратуру та жандармерію до координації своїх дій. Зокрема, міністр юстиції М. Г. Акімов 14 січня 1906 року в циркулярі № 91 звернув увагу прокурорів на те, що діяльність із боротьби із селянськими беззаконнями може виявитися палідною і такою, що відповідає цілям уряду, лише за умови повної взаємодії з місцевою адміністративною владою, а в необхідних випадках – і з військовим начальством [11].

Фактичні стосунки прокуратури та жандармерії не можна оцінити однозначно. Вони багато в чому залежали від конкретних осіб і могли бути діаметрально протилежними: від повного взаєморозуміння до прямих конфліктів.

У питаннях взаємовідносин із прокуратурою сучасники виділяли дві основні категорії жандармів: 1) прості та добродушні, нерідко «досить порядні», але «зовсім непередготовлені» офіцери (це були більшість провінційних жандармських офіцерів, які не могли та не наважувалися що-небудь робити без вказівок прокуратури, а у випадку відсутності прокурорського нагляду (за бездіяльності прокуратури або внаслідок її обтяження іншими справами) вони проводили такі дізнання, в результаті яких нічого не виявляли та нічого не з'ясовували); 2) більш здатні, обізнані й енергійні, але глибоко пройняті специфічним «жандармським» духом (вони були нечисленними й частіше зустрічалися у столицях і серед новопризначених жандармів, їх

діяльність відрізнялася «розшукним характером і повною зневагою до особистої свободи»). З такими жандармами прокуратурі «доводилося рахуватися й або вести стомлюючу й нелегку боротьбу, або вступати в компроміси». Активні прокурори вступали в боротьбу з жандармерією, а пасивні, які вважали за краще ні в що не втручатися, найбільше опікувалися тим, «як би не вийшло будь-яких неприємних зіткнень, сперечань ..., особливо в такій пекучій і небезпечній сфері, як політична репресія». Зустрічаючись із активною жандармерією, пасивна прокуратура відступала та, обмежуючись підписанням протоколів і постанов, залишала питання переслідування жандармам [7, с. 608–610].

Незважаючи на різні стосунки між прокуратурою та жандармерією, в суспільстві існуючий рівень політичних репресій «приписувався спільній і солідарній діяльності запопадливих жандармів із запопадливими прокурорами» [7, с. 610–611].

На практиці у взаємовідносинах між прокуратурою та жандармерією вироблялися деякі неписані правила, які не були нормативно врегульовані. Наприклад, закон не передбачав узгодження із прокуратурою арештів підозрюваних. Однак жандармські управління це робили, а прокурори на підтвердження такого узгодження ставили свої підписи на постановках про арешти. Більше того, товариш прокурора Харківського окружного суду Дукмасов у 1884 році за однією зі справ висловився про те, що жандармський чиновник до винесення письмової постанови про обрання запобіжного заходу повинен був переговорити із прокурором судової палати. Така позиція в нього сформувалася під безпосереднім керівництвом прокурорів судової палати [12, арк. 125, 128зв.–129, 144, 453].

Прокуратура сприяла жандармерії і в оперативній роботі. Зокрема, колишній директор департаменту поліції й товариш міністра внутрішніх справ С. П. Білецький пояснив, що склад агентури з осіб, які притягалися до відповідальності за політичні злочини, комплектувався за сприянням прокуратури. Ця система вироблялася роками, і міністри «дивилися на це, як на аксіому» [13, т. 3, с. 342, 372]. За узгодженням із прокуратурою вживалися заходи щодо вилучення з матеріалів дізнання протоколів допитів, які могли «провалити заагентуреного обвинувачуваного» [13, т. 1, с. XVI].

Між прокуратурою та жандармерією поступово встановилися стосунки взаєморозуміння. За спогадами колишнього начальника Київського губернського жандармського управління генерала В. Д. Новицького, закон від 19 травня 1871 року, що зв'язав дії чинів корпусу жандармів з діяльністю органів обвинувальної та судової влади, спочатку «на практиці йшов туго, ... але потім час згладив всі шорсткості» [14, с. 94]. Товариш прокурора Харківського окружного

суду Дукмасов говорив про те, що міцність його особистих стосунків з жандармерією призводила до того, що йому й жандармським офіцерам, які діяли під його спостереженням, доводилося «боротися тільки зі злочинами, а не між собою» [12, арк. 128зв. – 129, 144]. С. П. Білецький відзначав, що «між міністром внутрішніх справ і міністром юстиції був тісний зв'язок. ... Цей зв'язок ішов від верху до низу і являв собою, особливо у політичних справах і у справах суспільних, відоме знамення часу» [13, т. 3, с. 353].

Ще у 80-ті роки XIX ст. сучасники відзначали, що прокуратура стала провідником поліцейського початку у сфері політичної репресії [7, с. 642]. Колишній голова Комітету й Ради міністрів С. Ю. Вітте у своїх спогадах писав, що з початком першої російської революції «сам міністр юстиції з вищого охоронця законності перетворився на помічника шефа жандармів і начальника таємної поліції» [15, с. 291]. Колишній віце-директор департаменту міністерства юстиції О. В. Лядов говорив про «братнє єднання» міністерства юстиції та міністерства внутрішніх справ, «бо клопотання міністра внутрішніх справ, домагання його з приводу різного роду окремих справ, у смислі їх направлення, все це звичайно зустрічало повне співчуття» міністра юстиції І. Г. Шегловитова, який «завжди йшов назустріч» [13, т. 7, с. 269]. Депутат Державної Думи Тесленко 30 березня 1907 року з думської трибуни зазначив, що «прокуратура дістає виховання не там, де є атмосфера закону, а виховується в жандармському управлінні» [16, стлб. 1448].

Тісні взаємозв'язки між прокуратурою та жандармерією виявлялися, зокрема, в тому, що багато працівників прокуратури переходили на роботу в поліцію і жандармерію. Після ліквідації в 1880 році III відділення імператорської канцелярії на службу до новоствореного Департаменту державної поліції МВС перейшла велика кількість працівників прокуратури, у тому числі прокурори судових палат і окружних судів [17, с. 26]. Наприклад, прокурор Варшавського окружного суду М. А. Середа в 1882 році став начальником Московського, а пізніше Ліфляндського губернського жандармського управління [18, т. 3, с. 148]. Усього до 1917 року з колишніх працівників прокуратури міністрами внутрішніх справ стали 5 осіб, товаришами міністра внутрішніх справ – 10, директорами департаменту поліції – 13, віце-директорами департаменту поліції – 10 [13, т. 7, с. 305–432; 18; 19, с. 403–409]. Багато чиновників особливих доручень також були з колишніх працівників прокуратури.

Як пояснював колишній директор департаменту поліції М. І. Трусевич, він намагався залучити до департаменту працівників із прокуратури для того, щоб увести певний порядок, «закономірність дій» [13, т. 3, с. 441]. Однак досягти цього не вдалося, тому що колишні

працівники прокуратури, перейшовши до МВС, змінювали свої погляди. Наприклад, колишній віце-директор департаменту поліції С. Є. Віссаріонов, який до цього 18 років працював у прокуратурі, в тому числі прокурором Ярославського окружного суду, пояснив, що після переходу в 1908 році на роботу до департаменту поліції він зіштовхнувся з новим для себе явищем: «замість закону – авторитет міністрів і їх товаришів». Поступово в нього «відбулося зрушення», він почав «виправдовувати все тим, що те або інше потрібно в розшукових цілях, а розшукові цілі отожднювалися з державними цілями». У результаті він «залишив ті вимоги про законмірність», з якими прийшов до департаменту поліції [13, т. 5, с. 230].

Однак відносини «взаєморозуміння» були не скрізь. Здійснюючи нагляд, багато прокурорів реагували на незаконні дії або розпорядження жандармерії, що викликало невдоволення останньої та було причиною ускладнення відносин між відомствами [20, с. 39]. Нерідко відбувалися зіткнення. Наприклад, начальник Волинського губернського жандармського управління 26 червня 1879 року конфіденційно доповів генерал-губернатору, а також до III відділення імператорської канцелярії про «обурливо безкарне ставлення» Волинського губернського прокурора В. Шопена і товариша прокурора М. Успенського «до політичного революційного руху» та до обвинувачуваних осіб, а також про їх «заступництво» за політичних арештантів. Коли одного із заарештованих за спробу поговорити через вікно камери перевели в іншу камеру, прокурор наказав перевести його назад. Коли помітили, що той же арештант під час доставляння з в'язниці до прокурора робив якісь умовні знаки невідомим особам, які перебували на вулиці, губернатор попросив прокурора не вимагати більше до себе цього арештованого, а спілкуватися з ним у в'язниці. Прокурор пообіцяв це губернаторові, однак уже наступного дня знову викликав до себе того ж арештанта. У зв'язку із цим губернатор наказав наглядачеві в'язниці без його особистого дозволу цього ув'язненого з в'язниці ні до кого не відправляти [21].

У деяких випадках між прокуратурою та жандармерією виникали прямі конфлікти, в яких в одних випадках успіх був на боці прокуратури, а в інших – жандармерії. Наприклад, у Нижньому Новгороді в 1906 році начальник охоронного відділення Трещенков організував провокацію із замахом «лівих» на прокурора окружного суду В. О. Бальца, якого він ненавидів «усіма силами своєї душі» [22, с. 134–136]. У 1910 році в результаті зіткнень між прокурором Кишинівського окружного суду Каріним і начальником жандармського відділення Васильєвим останній за наполяганням прокурора був переведений з Кишиніва. Однак у деяких випадках через конфлікти з жандармерією в інші місця переводилися працівники прокуратури [23].

Від взаємостосунків із жандармерією багато в чому залежала кар'єра працівників прокуратури. С. П. Білецький на допиті в Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду пояснив: «Доля товариша прокурора залежала від того, чи визнає його придатним начальник губернського жандармського управління або охоронного відділення; ... у випадку непридатності, ця особа втрачала службу. От такі були часи» [13, т. 3, с. 373].

А коли міністрові внутрішніх справ і його товаришеві В. Ф. Джунковському було надіслано листа від голови Варшавської судової палати про неприпустиме ставлення начальника жандармського управління до справ і, зокрема, до прокуратури, Джунковський направив міністрові юстиції Щегловитову зухвалий лист, на якому міністр написав резолюцію: «Ще зайвий доказ, що боротьба із представниками адміністрації неможлива» [13, т. 7, с. 268].

Висновки

Таким чином, центральні відомства орієнтували прокуратуру та жандармерію координувати свою діяльність під час розслідування політичних злочинів, у результаті чого поступово відбувалося їх зближення. Однак фактичні взаємовідносини прокуратури та жандармерії не були однозначними. Разом із «взаєморозумінням» були наявні також випадки прямих конфліктів між ними. А у зв'язку з тим, що відповідальність за результати політичних дізнань покладалася на прокурорів, багато з них стали втрачати свою неупередженість і поступово перетворилися у провідників жандармських цілей.

Список бібліографічних посилань: **1.** Виленский Б. В. Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1969. 400 с. **2.** Н. Суд и государственные преступления. *Юридический вестник*. 1881. № 1. С. 60–91. **3.** Краковский К. П. Первый шаг судебной контрреформы (закон 19 мая 1871 г.). *История государства и права*. 2013. № 5. С. 47–51. **4.** Мещерский В. П. Мои воспоминания. Ч. 2: 1865–1881 гг. СПб. : Тип. В. П. Мещерского, 1898. 514 с. **5.** Лопухин А. А. Из итогов служебного опыта. Настоящее и будущее русской полиции. М. : Тип. В. М. Саблина, 1907. 69 с. **6.** Систематический сборник циркуляров Департамента Полиции и Штаба отдельного корпуса жандармов / сост. С. В. Савицкий. СПб. : Тип. Штаба отд. корп. жанд., 1908. 308 с. **7.** Н. Суд и государственные преступления. *Юридический вестник*. 1881. № 4. С. 607–645. **8.** Кони А. Ф. Собрание сочинений : в 8 т. Т. 2. М. : Юрид. лит., 1966. 504 с. **9.** Инструкция прокурора Московской судебной палаты С. Гончарова о порядке действий лиц прокурорского надзора округа Московской судебной палаты. М. : Тип. А. В. Малюкова и Ко, 1881. Разд. паг. Ч. 1. 40 с. **10.** Спиридович А. Записки жандарма / с предисл. и под ред. С. Пионтковского. 2-е изд. Харьков : Пролетарий, 1928. 280 с. **11.** Державний архів Одеської

області. Ф. 634. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 1зв. **12.** Державний архів Харківської області. Ф. 373. Оп. 1. Спр. 17. **13.** Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства : в 7 т. / ред. П. Е. Щеголева. Л. : Гос. изд-во, 1924–1927. **14.** Новицкий В. Д. Воспоминания тяжелых дней моей службы в корпусе жандармов. Былое. 1917. № 5–6. С. 91–124. **15.** Витте С. Ю. Воспоминания : в 3 т. Т. 1. 2-е изд. Л. : Гос. изд-во, 1924. 471 с. **16.** Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Т. 1. СПб. : Гос. тип., 1907. 1098 с. **17.** N. N. О некоторых сторонах нынешнего общественного быта русских коллегиальных судов и судей. *Журнал гражданского и уголовного права.* 1882. Кн. 1. С. 1–27. **18.** Биографический словарь. Высшие чины Российской империи (22.10.1721–2.03.1917) : в 3 т. Т. 1–3 / сост. Е. А. Потемкин. М., 2017. **19.** Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917). 2-е изд., перераб. и доп. М. : РОССПЭН, 2013. 519 с. **20.** Грёдингер Ф. И. Прокурорский надзор за пятьдесят лет. Петроград : Сенат. тип., 1915. 55 с. **21.** Центральный державный историчний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 829. Спр. 221. Арк. 1–2. **22.** Бальц В. Суд над первым Советом рабочих депутатов (Воспоминания прокурора). *Былое.* 1926. № 1. С. 133–156. **23.** Державний архів Російської Федерації. Ф. 1467. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 183–184, 196зв.–197.

Надійшла до редколегії 30.11.2018

Gorbachov V. P. Practice of relationships between the Prosecutor's office and the gendarmerie in the investigation of political crimes

The article discusses the practice of the relationships between the Prosecutor's office and the gendarmerie, which formed during the investigation of political crimes in the Russian Empire after the judicial reform of 1864.

It is indicated that the law of May 19, 1871 changed the legal relationships between the gendarmerie and the Prosecutor's office. The gendarmerie was given the right to conduct an inquiry, and the prosecutor's office was entrusted with the supervision of this activity. Central agencies targeted the prosecutor's office and the gendarmerie to coordinate their activities in the investigation of political crimes, which resulted in their gradual rapprochement.

In practice, the Prosecutor's office began to take an active part in the conduct of inquiries on the state crimes. As a result, it gradually lost its original meaning "guardian of the law and an impartial observer for the correctness of the actions of a person who conducted the inquiry".

The actual relationships between the Prosecutor's office and the gendarmerie was not unambiguous. They largely depended on specific individuals and could be diametrically opposed. Along with the relations of "mutual understanding" there were also facts of direct conflicts between the prosecutor's office and the gendarmerie. Despite such different relationship, in society, the existing level of political repression "was attributed to the joint and solidary

activities of zealous gendarmes with zealous prosecutors". The career of prosecutors depended largely on the relationship with the gendarmerie.

Later, during the inquiry, many prosecutors began to lose their impartiality and gradually turned into agents of gendarmerie goals. According to the figurative expression of the former Chairman of the Council of Ministers S. Witte, the Minister of justice himself "from the Supreme guardian of legality became an assistant to the chief of gendarmes and the chief of secret police".

Keywords: prosecutor's office, gendarmerie, political crimes, investigation, inquiry.

